

УДК 323.21(477)

DOI 10.33244/2617-4154.3(20).2025.117-125

О. М. Жук,*кандидат історичних наук, доцент,
Луцький національний технічний університет**email: o.zhuk@lutsk-ntu.com.ua***ORCID 0000-0002-9413-7651;****О. О. Піменова,***кандидат соціологічних наук, доцент,
Луцький національний технічний університет**email: o.pimenova@lutsk-ntu.com.ua***ORCID 0000-0003-3384-6806**

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглянуто політико-правові основи функціонування громадянського суспільства в Україні як одного із ключових чинників демократизації та забезпечення сталого розвитку держави. Показано, що громадянське суспільство є не лише сукупністю інститутів, об'єднань та організацій, але й простором реалізації прав, свобод та інтересів громадян, який дає змогу забезпечити баланс між державою й суспільством. Наголошено, що сучасний етап розвитку України характеризується посиленням ролі громадянських ініціатив, зростанням активності волонтерських рухів, розвитком горизонтальних форм взаємодії та формуванням нових моделей суспільної мобілізації.

Актуальність дослідження обумовлена тим, що навіть за наявності певних правових гарантій ефективна діяльність громадянських інституцій ускладнюється рядом проблем: політичною нестабільністю, дефіцитом довіри до державних інституцій, недостатнім рівнем правової культури. В умовах воєнного стану ці виклики набувають особливої гостроти, оскільки одночасно постає потреба в зміцненні демократичних практик, забезпеченні соціальної згуртованості та захисті базових прав і свобод людини.

Зазначено, що становлення громадянського суспільства в Україні потребує послідовного вдосконалення нормативно-правової бази, створення прозорих механізмів участі громадян в ухваленні політичних рішень, розширення інструментів публічного контролю та посилення інституційної спроможності громадських організацій. Водночас ключовим завданням є формування культури громадянської відповідальності, що ґрунтується на цінностях демократизму, верховенства права, солідарності та соціальної справедливості. Зроблено висновок, що подальший розвиток громадянського суспільства можливий лише за умови взаємного посилення політичних і правових чинників, що здатні забезпечити його сталість та ефективність у кризових обставинах.

Ключові слова: *громадянське суспільство, політико-правові основи, демократія, права і свободи, інституційна спроможність, правова культура, публічне управління, громадянська відповідальність, волонтерський рух, соціальна згуртованість.*

Актуальність теми. У сучасних умовах українського суспільства особливої актуальності набуває питання розвитку громадянського суспільства – системи добровільних об'єднань громадян, що реалізують свої права, свободи та інтереси поза межами державної влади. Водночас громадянське суспільство є не лише простором для самоорганізації та самовираження, а й ключовим чинником демократизації, легітимації влади та забезпечення зворотного зв'язку між державою й громадянами.

Попри наявність правових гарантій функціонування громадянських інституцій у сучасній Україні, їхня практична реалізація значно утруднена рядом чинників, а саме: політичною нестабільністю, дефіцитом довіри до інституцій влади, низьким рівнем правової культури. Особливо гостро ці проблеми постали в умовах повномасштабної війни, яка спричинила складні виклики не лише для системи державного управління, але й для базових основ громадянського суспільства. За таких обставин зростання громадянської активності, розвиток волонтерських рухів і посилення горизонтальних форм самоорганізації яскраво засвідчили потребу в стабільному політико-правовому фундаменті, що здатен підтримати їх життєздатність і ефективність.

З огляду на важливість формування ефективних і стійких структур громадянського суспільства нагальним практичним завданням є вдосконалення нормативно-правової бази, запровадження ефективних інструментів участі громадян у публічному управлінні, зміцнення інституційної спроможності громадських організацій і розвиток культури громадянської відповідальності. Так, дослідження політико-правових засад функціонування громадянського суспільства має не лише теоретичне, а й важливе прикладне значення для сталого розвитку демократії, посилення національної єдності та підвищення ефективності управлінських процесів у державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Політико-правові основи громадянського суспільства залишаються предметом активного наукового аналізу в умовах суспільно-політичної трансформації, яку переживає Україна у зв'язку з війною, кризами державного управління та потребою у впровадженні європейських стандартів демократії. У працях вітчизняних дослідників акцентовано увагу на тому, що становлення громадянського суспільства відбувається в контексті боротьби за свободу, права людини, а також конституційний устрій. Зокрема, Н. Ковтун наголошує на ролі політико-правових механізмів у забезпеченні незалежного функціонування інститутів громадянського суспільства, а саме: громадських об'єднань, волонтерських рухів і медіа [7]. Також такі дослідники, як О. Гордійчук та В. Омельченко, підкреслюють значення історико-теоретичної спадщини українських мислителів для осмислення сучасних процесів державотворення й розвитку громадянського суспільства [3].

Окремі дослідження [1; 2; 6; 11] зосереджують увагу на вдосконаленні правової бази формування громадянського суспільства в Україні, визначаючи ключовими чинниками ефективність і прозорість нормативно-правового середовища.

У контексті євроінтеграційного курсу України питання про політико-правові основи громадянського суспільства отримує нову інтерпретацію. Зокрема, науковці [5; 9] підкреслюють потребу в імплементації європейських правових стандартів щодо свободи об'єднань, права на участь у публічному управлінні, прозорості політики.

Аналіз літератури також свідчить про зростання наукового інтересу до трансформаційних процесів у громадянському суспільстві, зумовлених воєнними обставинами [8; 4].

Отже, останні наукові публікації не лише виявляють основні проблеми, що утруднюють розвиток громадянського суспільства в Україні, але й окреслюють потенціал політико-правових інструментів для його підтримки в умовах викликів, зумовлених війною, трансформацією суспільства та прагненням до європейських стандартів демократичного врядування.

Метою статті є обґрунтування політико-правових засад функціонування громадянського суспільства в Україні з урахуванням сучасних викликів демократичного розвитку й умов воєнного стану.

Викладення основного матеріалу. Формування громадянського суспільства в Україні відбувається в контексті трансформаційних процесів, пов'язаних із посттоталітарною спадщиною, євроінтеграційними прагненнями та актуальними викликами воєнного стану.

Визначальним елементом політико-правових основ громадянського суспільства є гарантії прав і свобод людини, які закріплені в Конституції України та інших нормативно-правових актах, що формують фундаментальну правову платформу для реалізації громадянської активності. Ці конституційні гарантії не лише фіксують індивідуальні свободи, як-от свобода слова, думки, зібрань і віросповідання, але й охоплюють механізми захисту колективних прав, що мають ключове значення для консолідації суспільства. Саме завдяки таким правам громадяни отримують можливість створювати добровільні об'єднання, громадські організації, волонтерські рухи та інші форми самоорганізації, що функціонують поза межами державного апарату й реалізують свої інтереси в суспільно-політичній площині.

До ключових ознак, які визначають правову природу громадянського суспільства, належать такі цінності, як свобода, справедливість і рівність. Як стверджує В. Enjolras, професор-дослідник і директор Центру досліджень громадянського суспільства та волонтерського сектору: «Громадянський порядок цінностей – це моральна граматики, яка оцінює дії, осіб та об'єкти відповідно до того, наскільки добре вони сприяють інклюзивній громадській участі» [10, с. 9].

Ці принципи є основою для забезпечення прав і свобод кожного громадянина, гарантують можливість вільно висловлювати власну думку, об'єднуватися в різні організації та брати участь у суспільному житті. Водночас вони створюють рамки, в межах яких діяльність усіх учасників суспільства повинна відповідати нормам законності та взаємної поваги, що сприяє формуванню стійких демократичних інститутів і забезпеченню балансу між правами окремих осіб і колективними інтересами. Саме дотримання цих принципів забезпечує стабільність і розвиток громадянського суспільства в правовій державі.

Сучасна концепція громадянського суспільства передбачає не лише реалізацію індивідуальних свобод, а й активну участь громадян у суспільному житті. Вона охоплює відповідальність кожного за результати цієї участі та взаємодію держави, громадських

організацій і окремих осіб у процесах формування політики, контролю за дотриманням законів і реалізації соціально значущих ініціатив. Такий підхід сприяє розвитку соціального капіталу, підвищенню громадської свідомості та формуванню культури демократичного співжиття, де права індивідів узгоджуються з колективними інтересами. Принцип рівності забезпечує недискримінаційний доступ до ресурсів і можливостей, а принцип справедливості гарантує ефективний захист прав у разі їхнього порушення. Поєднання цих принципів створює основу для стійкого та гармонійного розвитку суспільства.

Важливо зазначити, що громадянське суспільство означає не лише свободу для кожного, а й дотримання справедливості та закону у взаєминах між людьми. Усвідомлення тісного зв'язку між правом і справедливістю є невід'ємною частиною європейської правової культури, витоки якої сягають ще античних часів. Історія розвитку права нагадує про те, що справедливість була й залишається фундаментальною цінністю, на якій базується законодавство. Так, у римському праві існують відомі афоризми, що підкреслюють цю ідею: «*In omnibus, maxime tamen in jure aequitas spectanda est*» – у всіх справах, а особливо в праві, потрібно керуватися принципом справедливості. Інший відомий вислів «*Ubi ius, ibi remedium*» означає, що там, де існує право, повинна бути й можливість його захисту, тобто кожне порушене право потребує відповідного юридичного засобу для його відновлення. Отже, справедливість не просто доповнює право, а є його сутністю, що забезпечує моральну легітимність і соціальну прийнятність правових норм. У сучасних умовах цей взаємозв'язок набуває особливого значення, адже тільки через поєднання свободи, законності та справедливості можна досягти гармонійного розвитку громадянського суспільства й забезпечити довіру громадян до інституцій влади.

Крім того, дотримання принципів справедливості й законності безпосередньо впливає на ефективність інституцій і стабільність суспільних відносин. У практичному вимірі це означає, що державні органи, судова система та органи місцевого самоврядування повинні діяти прозоро, передбачувано й відповідно до встановлених правил, забезпечуючи рівні можливості для всіх громадян. Роль громадян у цьому процесі полягає не лише в захисті власних прав, а й у формуванні громадського контролю, участі в ухваленні рішень і спостереженні за виконанням норм законодавства. На сучасному етапі розвитку демократичних суспільств активна участь громадян у правових і політичних процесах стає ключовим механізмом запобігання корупції, порушення прав людини та зловживання владою. Водночас правова культура, що базується на усвідомленні цінності справедливості, сприяє формуванню соціальної солідарності, поваги до прав інших людей і розвитку колективної відповідальності. Отже, поєднання особистої свободи, дотримання закону та принципу справедливості створює не лише юридичну, а й соціальну основу для стійкого й гармонійного розвитку громадянського суспільства, де довіра між державою та громадянами стає фундаментом демократичних перетворень і ефективного самоврядування.

Також одним із фундаментальних чинників, що визначає ефективність функціонування громадянського суспільства, є розвиток демократичних принципів у державі. Можна стверджувати, що демократія є основою, яка забезпечує політико-правове середовище для реалізації прав і свобод громадян, створюючи передумови для їхньої активної участі в публічному житті.

Завдяки демократичним інституціям формується політична культура, яка сприяє діалогу, взаєморозумінню та співпраці між різними соціальними групами, що є важливим чинником стабільності суспільства. Крім того, демократія підтримує верховенство права, що також є гарантією рівності всіх громадян перед законом і запобігає концентрації влади в одних руках, створюючи у такий спосіб умови для розширення громадянської участі та розвитку ініціатив «знизу».

У такому суспільстві, де функціонують демократичні інститути й забезпечується рівний доступ до ухвалення рішень, поступово утверджуються риси відкритого суспільства – з високим рівнем прозорості, плюралізмом думок і повагою до прав людини. Можна стверджувати, що відкрите суспільство характеризується гнучкістю соціальних структур, здатністю до самокритики, толерантністю до інакшості та постійним самовдосконаленням завдяки участі громадян у публічному дискурсі. Натомість у закритому суспільстві, де відсутній вільний обіг інформації, обмежені можливості для висловлення альтернативних позицій, а інституції підпорядковуються авторитарним практикам, громадянська активність не розвивається, що призводить до соціальної інертності та зниження довіри до держави.

Формування відкритого суспільства нерозривно пов'язане з рівнем розвитку політичної освіти населення та здатністю громадян до критичного мислення. Саме політична освіченість дає змогу людям усвідомлювати свої права, захищати їх, брати участь у суспільному житті й оцінювати дії влади з позиції відповідального громадянства. Освіта з громадянських і правових питань формує нову якість політичної культури, де переважає не пасивне споживання рішень «згори», а активне залучення до створення публічної політики, що зміцнює горизонтальні зв'язки в суспільстві.

Можна стверджувати, що це передбачає не лише ознайомлення з конституційними правами та механізмами захисту інтересів, а й навчання методам аналізу політичних процесів, оцінки законопроектів, участі в громадських слуханнях і місцевих референдумах. Ефективні програми громадянської освіти містять тренінгові практикуми, дебати, моделювання ухвалення рішень у місцевих радах та проектну діяльність у громадах, що дає змогу громадянам набути реального досвіду у вирішенні локальних проблем. Такий підхід сприяє формуванню практичних компетентностей, підвищує рівень відповідальності за результати колективних рішень і впливає на розвиток горизонтальних соціальних зв'язків. Крім того, політична освіта, зорієнтована на конкретні кейси й реальні правові ситуації, забезпечує громадянам інструменти для контролю за виконанням рішень органів влади, підвищує прозорість процедур і створює умови для розвитку активної, соціально відповідальної громадянської спільноти.

Окрему роль у зміцненні відкритого громадянського суспільства в сучасних умовах відіграє цифрове середовище. Важливо зазначити, що розвиток інформаційно-комунікаційних технологій розширює можливості для громадянської участі, підвищує доступність інформації та сприяє мобілізації спільнот навколо важливих соціально-політичних проблем. Онлайн-платформи для електронних петицій, участі в обговореннях, голосуваннях і прозорому моніторингу дій влади стали дієвими інструментами впливу суспільства на ухвалення рішень. «Завдяки масовому поширенню доступу до інтернету,

що став глобальним джерелом інформації, розвитку мобільних пристроїв та експансії соціальних мереж, люди з різним соціальним, культурним та географічним походженням отримали унікальні можливості долучатися до політичних процесів. Те, що колись здавалося фантастикою, нині стало повсякденною реальністю» [12, с. 14]. Водночас ці процеси потребують державної політики, спрямованої на захист цифрових прав і свободи слова в мережі.

Не менш важливою складовою розвинутого громадянського суспільства є активність місцевих громад, які є фундаментальним рівнем демократичного устрою. Принцип субсидиарності, за якого вирішення суспільно значущих питань максимально наближене до громадян, сприяє не лише ефективнішому управлінню, а й вихованню відповідальності та довіри між громадянами й владою. Місцеве самоврядування, що базується на ініціативах самих жителів, стає дієвим каналом реалізації політико-правових прав і засобом колективного впливу на якість життя. В умовах відкритого суспільства саме місцеві ініціативи часто стають каталізатором ширших змін на національному рівні, формуючи практики діалогу, партнерства й взаємодії, які пізніше масштабуються на всю країну.

Водночас ефективність цих ініціатив значною мірою залежить від активної участі окремих громадян у громадських організаціях, місцевих проектах і консультативних структурах. Практична реалізація прав громадян охоплює участь у громадських слуханнях, роботу в комісіях та ініціативних групах, волонтерських програмах і соціальних проектах, що безпосередньо впливають на розвиток інфраструктури, освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення в громадах. Така діяльність підвищує ефективність місцевого самоврядування, забезпечує прозорість ухвалення рішень і формує культуру відповідального громадянства. Через ці механізми місцеві громади не лише вирішують актуальні проблеми, а й закладають основу для масштабування успішних практик на регіональному та національному рівнях, сприяючи сталому розвитку демократичного суспільства.

Висновки. Отже, політико-правові засади громадянського суспільства становлять цілісну систему демократичних принципів, правових норм і інституцій, що забезпечують рівновагу між державним регулюванням та самореалізацією особистості. Вони є основою для формування зрілих соціальних взаємин, у межах яких громадяни реалізують свої права, виконують обов'язки й беруть участь у процесах ухвалення суспільно важливих рішень. Саме правова визначеність, політична відкритість і відповідальне громадянство формують довіру до інституцій, зміцнюють верховенство права та сприяють сталому розвитку демократичної держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бровко Н., Поляруш-Сафроненко С. Становлення громадянського суспільства в Україні в умовах євроінтеграційних процесів: конституційно-правовий аналіз. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 4. С. 7–13.

2. Гаєвий В. Поняття і ознаки принципів правового регулювання соціальної безпеки в умовах розвитку концепції громадянського суспільства. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 711–715.

3. Гордійчук О., Омельченко В. Теорія націогенезу Володимира Старосольського у контексті формування української політичної нації та процесів державотворення. *Society and Security*. 2025. № 2 (8). С. 86–93.

4. Дерев'яно С. Засади майбутнього демократичного устрою України: підходи до їх формування в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми політики*. 2024. Вип. 74. С. 53–60.

5. Камінська Н. Правові цінності Європейського Союзу та їхній вплив на національні правопорядки. *Право України*. 2024. № 7. С. 56–77.

6. Кельман М., Котуха О., Гентош Р. Правова держава як необхідна умова розвитку громадянського суспільства. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2022. № 11. С. 5–10.

7. Ковтун Н. Політико-правові засади вольової активності суб'єктів суспільних перетворень. *Практична філософія*. 2020. № 1 (75). С. 9–14.

8. Ободянський Я. Політико-правові засади та перспективи взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України в умовах російсько-української війни. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*. 2025. Вип. 20. С. 329–337.

9. Україна в системі європейської політичної інтеграції: політичний, правовий, економічний, безпековий, соціальний та релігійний аспекти / за ред. А. В. Панова та ін. Ужгород : ПП «АУТДОР-ШАРК», 2020. 320 с.

10. Enjolras B. Duality of the idea of civil society as institutionalized societal sphere and as common world of action. *Journal of Civil Society*. 2025. P. 1–19.

11. Zarembo K., Martin E. Civil society and sense of community in Ukraine: from dormancy to action. *European Societies*. 2024. Vol. 26, № 2. P. 203–229.

12. Zarembo K., Martin E. Civil society and sense of community in Ukraine: from dormancy to action. *European Societies*. 2024. Volume 26, Number 2. P. 203–229.

REFERENCES

1. Brovko, N., Poliarush-Safronenko, S. (2023). Stanovlennia hromadianskoho suspilstva v Ukraini v umovakh yevrointehratsiinykh protsesiv: konstytutsiino-pravovyi analiz. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. Issue 4, pp. 7–13.

2. Haievyyi, V. (2023). Poniattia i oznaky pryntsyypiv pravovoho rehuliuвання sotsialnoi bezpeky v umovakh rozvytku kontseptsii hromadianskoho suspilstva. *Analychno-porivnialne pravoznavstvo*. Issue 5, pp. 711–715.

3. Hordiichuk, O., Omelchenko, V. (2025). Teoriia natsiogenezu Volodymyra Starosolskoho u konteksti formuvannia ukrainskoi politychnoi natsii ta protsesiv derzhavotvorennia. *Society and Security*. Issue 2 (8), pp. 86–93.

4. Derevianko, S. (2024). Zasady maibutnoho demokratychnoho ustroiu Ukrainy: pidkhody do yikh formuvannia v umovakh voiennoho stanu. *Aktualni problemy polityky*. Issue 74, pp. 53–60.

5. Kaminska, N. (2024). Pravovi tsinnosti Yevropeiskoho Soiuzu ta yikhonii vplyv na natsionalni pravoporiadky. *Pravo Ukrainy*. Issue 7, pp. 56–77.

6. Kelman, M., Kotukha, O., Hentosh, R. (2022). Pravova derzhava yak neobkhidna umova rozvytku hromadianskoho suspilstva. *Visnyk Lvivskoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu. Yurydychni nauky*. Issue 11, pp. 5–10.

7. Kovtun, N. (2020). Polityko-pravovi zasady volovoi aktyvnosti subiektiv suspilnykh peretvoren. *Praktychna filosofii*. Issue 1 (75), pp. 9–14.

8. Obodianskyi, Ya. (2025). Polityko-pravovi zasady ta perspektyvy vzaiemodii hromadianskoho suspilstva i Zbroinykh Syl Ukrainy v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Serii: Politolohiia*. Issue 20, pp. 329–337.

9. Ukraina v systemi yevropeiskoi politychnoi intehratsii: politychni, pravovi, ekonomichni, bezpekovi, sotsialni ta relihiyni aspekty / A. V. Panov ta in. Uzhhorod : PP «AUTDOR-ShARK», 2020. 320 s.

10. Enjolras, B. (2025). Duality of the idea of civil society as institutionalized societal sphere and as common world of action. *Journal of Civil Society*. pp. 1–19.

11. Zarembo, K., Martin, E. (2024). Civil society and sense of community in Ukraine: from dormancy to action. *European Societies*. Vol. 26, № 2, pp. 203–229.

12. Suherlan, S. (2023). Digital Technology Transformation in Enhancing Public Participation in Democratic Processes. *Technology and Society Perspectives*. Vol. 1, № 1, pp. 10–17.

O. M. Zhuk, O. O. Pimenova. POLITICAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF CIVIL SOCIETY

The article examines the political and legal foundations of civil society functioning in Ukraine as one of the key factors of democratization and sustainable state development. It is demonstrated that civil society is not only a collection of institutions, associations, and organizations but also a space for the realization of citizens' rights, freedoms, and interests, which ensures a balance between the state and society. It is emphasized that the current stage of Ukraine's development is characterized by the strengthening of civil initiatives, increasing activity of volunteer movements, the development of horizontal forms of interaction, and the formation of new models of social mobilization.

The relevance of the study is determined by the fact that even with certain legal guarantees, the effective functioning of civil institutions is complicated by a number of issues, including political instability, a deficit of trust in state institutions, and a low level of legal culture. Under conditions of martial law, these challenges become particularly acute, as there is simultaneously a need to strengthen democratic practices, ensure social cohesion, and protect fundamental human rights and freedoms.

It is noted that the development of civil society in Ukraine requires consistent improvement of the regulatory and legal framework, creation of transparent mechanisms for citizens' participation in political decision-making, expansion of public oversight tools, and strengthening the institutional capacity of civil organizations. At the same time, a key task is the formation of a culture of civic responsibility based on the values of democratism, rule of law, solidarity, and social justice. The article concludes that the further development of civil

society is possible only under conditions of mutual reinforcement of political and legal factors capable of ensuring its stability and effectiveness in crisis situations.

Keywords: *civil society, political and legal foundations, democracy, rights and freedoms, institutional capacity, legal culture, public governance, civic responsibility, volunteer movement, social cohesion.*

Стаття надійшла до редколегії 15 жовтня 2025 року